

Müasir Azərbaycan Respublikası hazırda dünyanın coğrafiyası sistemində mühüm yer tutur və tarixən məskunlaşmış bir mamləkət kimi çoxillik tarixi-coğrafi təkamül dinamikası ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanın çoxillik coğrafi təkamülü və paleocoğrafi inkişaf tendensiyasının təhlili göstərir ki, onun çoxəsrlik coğrafiyası bir mamləkət kimi Qafqazın nəhəng su arteriyalarından sayılan Kür-Araz çayları ətrafında və Xəzər sahillərində formalaşmışdır. İndi də özünün müstəqil, daimi milli-demokratik inkişaf meyillərini qoruyub saxlamışdır. Doğma yurdumuz coğ-

rafi mövqeyinə görə olduqca əlverişli şəraitdə yerləşmişdir. Bu da mühüm şərt kimi qitələrarası siyasi-iqtisadi ticarət əlaqələrini qat-qat artırmışdır. Eyni zamanda belə vəziyyət tarixi, milli-mədəni dəyərlərinin coğrafiyasını daha da genişləndirmişdir. Bundan başqa, yurdumuzun ayrılmaz hissələri olan qədim Qarabağ, Bərdə, Gəncə, Şuşa, Bakı, Qəbələ, Şamaxı və s. kimi qədim mədəniyyət mərkəzlərinin dünya ictimaiyyətinə təbliğinə çox böyük kömək etmişdir.

Coğrafiyasünas alimin elmi yaradıcılığı

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim mədəniyyətə malik xalqımız dünyaşöhrətli məşhur sənətkarlar və görkəmli nailiyyətlər qazanmış alimlər yetişdirmişdir. Onlar astronomiya, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və s. sahələrdə dünya elminin inkişafına yeni fikir və ideyalarla təkan verməyi, ensiklopedik biliyə malik dahillərlə bərabər, dünya coğrafiya elminin inkişaf təkamülündə görkəmli rol oynamış klassik coğrafiyasünaslar və səyyahlar da yetişdirmişdir.

Xalqımızın yetişdirdiyi klassik səyyah və coğrafiyasünaslardan IX əsrdə yaşamış Əl-Bərdai, Abueziz Bərdai, Ömər Ərdəbili, Əbdül Qasım ibn Hayqal və s. adlarını iftixarla çəkmək olar. Coğrafi salnamələr göstərir ki, klassik coğrafiyaçı Əbdül Qasım Hayqal Azərbaycanın ilk tarixi xəritəsini işləmişdir. Eyni zamanda X əsrdə Azərbaycanın dövlət kimi sərhədləri, ərazisi, təbiəti və təsərrüfatı haqqında verilmiş məlumatlar Azərbaycanın tarixi-coğrafi təkamül ardıcılığının izlənilməsində olduqca vacib şərtidir. XIX əsrin dünyaşöhrətli tarixçi-coğrafiyasünası Abbasqulu Ağa Bakıxanov, İsmayılbəy Qutqaşanlı, Əli Şirvani, o cümlədən XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış məşhur səyyah, coğrafiyasünas Hacı Zeynalabdin Şirvani haqqında tanınmış klassiklərdən biri kimi Nureddin Kərəmovun əsərlərində geniş məlumatlar verilir.

Nureddin Kərəmov 1911-ci ildə qədim Şamaxı əyalətində doğulmuşdur. Ali təhsilini indiki Bakı Dövlət Universitetində almışdır. 1948-ci ildə namizədlik, 1967-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bir müddət (1948-1952-ci illər) Bakı Dövlət Universitetində çalışmışdır. Həmin illərdə universitetdə Fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri, sonrakı illərdə həmin kafedranın dosenti və professoru vəzifələrində çalışmışdır. 1965-1975-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri, 1975-ci ildən ömrünün sonuna qədər həmin kafedranın professoru vəzifəsində işləmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, N.Kərəmov ümumilikdə Azərbaycanın, o cümlədən Qafqazın landşaft komplekslərinin ilk tədqiqatçısı olmuşdur. Bu problemlərin həllinə dair onun 100-dən çox elmi-tədqiqat işi və əsərləri nəşr edilmişdir. Görkəmli coğrafiyaçı-alim N.Kərəmovun çoxillik elmi-tədqiqat fəaliyyəti dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, Əməkdar elm xadimi kimi fəxri ada layiq görülmüşdür. Bundan başqa, N.Kərəmov Azərbaycanın, xüsusilə klassik coğrafiyaçı-səyyahların ömür coğrafiyasının tarixləşməsində, yeni coğrafi ideya və fikirlərinin klassik dünya coğrafiyaçıları arasında tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Onun əsərlərində, həmçinin dünya coğrafiyasının öyrənilməsində Azərbaycan alimlərinin rolu geniş formada işıqlandırılmışdır. Xüsusilə XIX əsrin birinci yarısında yaşamış azərbaycanlı məşhur səyyah və coğrafiyaçı Hacı Zeynalabdin Şirvaninin ömür coğrafiyasının araşdırılmasında və dünya coğrafiyasının öyrənilməsində N.Kərəmovun xidmətləri böyükdür.

Öz dövrünün görkəmli ziyalı olmuş Zeynalabdin Şirvaninin tərcümeyi-halı hələ öz sağlığında müasirləri tərəfindən yazılmışdır. Lakin onun ən geniş və düzgün tərcümeyi-halı öz qələmi ilə yazılmış "Bustanus-Səyahə", "Riyazüs-səyahə" və "Kəşfül-Maarif" əsərlərində verilmişdir.

Hacı Zeynalabdin Şirvani 1780-ci ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şamaxı şəhərində tanınmış ruhani ailəsində anadan olmuşdur. N.Kərəmovun dünya ensiklopediyasına düşmüş çox qiymətli coğrafi kəşflərə dair yazdığı "Qırx il səyahətdə" kitabı bilavasitə Zeynalabdin Şirvaninin dünya səyahətinə həsr olunmuşdur. Şirvani özünün yaradıcılığında həmişə təbiət elmlərinə, xüsusilə coğrafiya elmini öyrənməyə çox həvəs göstərmişdir. Dərin və səmərəli mülahizələri onda dünyanın coğrafiyasını dərk etmək, gəzmək, müxtəlif xalqlarla görüşmək, onların adət və ənənələrini, mədəniyyət və tarixlərini öyrənmək həvəsi oyatmışdır. Ona görə müəyyən müddət Bağdadda qaldıqdan sonra hələ on yaş olmamış çoxdankı arzusu olan coğrafi səyahətə başlayır. Bu

başlanğıcdan sonra insanları lərzəyə gətirən okean və dənizlərdən, susuz səhralardan, sıx tropik meşələrdən keçərək 60 min kilometrden artıq yol keçmiş və bunun üçün təxminən 40 il zaman sərf etmişdir. Yeni səyyah dünyanı yarıya bölen ekvator xəttindən 1,5 dəfə çox yol qət etmişdir.

Professor N.Kərəmov hər şeydən əvvəl, klassik Azərbaycan səyahətçisini dünya coğrafiyasında təbliğ etmiş, onu tanıtmışdır. Məsələn, Azərbaycanın digər tanınmış tarixçi-coğrafiyasünası A.A.Bakıxanov Şirvani haqqında yazır: "O, bir müddət Gilan, Şirvan, Muğan və Azərbaycanında olmuşdur. Eyni zamanda Yaxın Şərq dünyasının məşhur alimlərinin, görkəmli şəxslərinin təbliğatçısı olmuşdur".

Onun ən məşhur əsəri olan "Riyazüs-səyahə"nin birinci hissəsinin üzünü köçürməyi Quba şəhərində yaşayan Məhəmmədağlı ibn-Məhəmməd-qasım adlı bir nəfərə tapşırılmışdır. Bu barədə tanınmış tədqiqatçı A.Quliyevin fikri olduqca maraqlıdır. O, göstərir ki, H.Z.Şirvaninin böyük mədəniyyət mərkəzi olan Rusiyada tanınmasında məşhur tarixçi A.A.Bakıxanovun böyük xidmətləri olmuşdur. O cümlədən Şirvanini rus mədəniyyəti tarixində tanıtdıran məşhur rus şərqşünası N.B.Xanikovun fikirləri də olduqca diqqətəlayiqdir. Çünki Xanikov H.Z.Şirvaninin müasiri olmuşdur. Ona görə ilk dəfə Şirvanini istər Rusiyaya və Avropaya tanıtdıran Xanikov olmuşdur. N.Xanikov ilk dəfə Şirvani və onun klassik coğrafiyaçı-səyyah kimi fikirləri haqqında qeydlərini Qərb dünyasında fransız dilində işləmişdir.

N.B.Xanikov H.Z.Şirvani haqqında yazır: "Onun yazıları, klassik coğrafi fikirləri dünya şərqşünasları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və öyrənilir". Şirvaninin səyahətlər proqramı xalqımızın mədəni əlaqəsi tarixinin qızıl səhifələrini təşkil etmişdir. Əlbəttə, bunların hamısı klassik səyahətçinin dünya səyyahları sırasında yer almasına səbəb olmuşdur. Bunların səbəbi görkəmli coğrafiyaçı N.Kərəmovun elmi informasiyasının daha dərin və məzmunlu olmasıdır. H.Z.Şirvani hindli hakimdən razılıq edərək əsl dünya insanlığına xas olan Şərqin görkəmli mütəfəkkiri və şairi Sədinin sözlərilə yazır ki, "Dünyada qızıldan saray qoyub getməkdənsə, yaxşı ad qoyub getmək daha vacibdir". Bu sözlərin əsl mahiyyəti, eyni zamanda professor N.Kərəmovun Şirvani haqqında çox mənalı, yetkin məzmunlu salnaməsinin təhlilində də şamil olunur. Səyahəti ərəfəsində Şirvani Tehranda olarkən Fətəli şah onu iki dəfə yanına çağırtdırır. Şah ona sarayda qalacağı təklif edir. Lakin Şirvani bu təklifi çox nəzakətlə rədd edir. Görünür, bu şahlıq və ədalətsizlik hökmranlığı üsuli-idarəçilik sistemi səyyahı o qədər də qane etməmişdir.

Məzmunlu və dünyəvi tarixi-coğrafi salnaməsi ilə fərqlənən H.Şirvani birinci növbədə doğma Azərbaycanı, xüsusilə Şamaxını görməyə tələsirdi. Çünki onu çox kiçik yaşında (4 yaşında) Şamaxıdan aparmışdılar. Nəhayət, 1796-cı ildə Astara çayından keçib Talış dağlarının şərq yamacları boyunca Lənkərana daxil olur. Talışın gözəl və sıx meşələrinin mənzərəsinə heyran olur. Eyni zamanda Talış dağlarındakı müasir landşaftın təsnifatının strukturunda müşahidə olunan azonallıq haqqında (inversiya) qeyri-zonallıq ilk elmi fikir söyləmişdir. Sonradan həmin elmi ideya həqiqətən elmi cəhətdən "azonallıq" nəzəriyyəsi kimi əsaslandırılmışdır. Olduqca maraqlıdır ki, səyyah Lənkərandan Şamaxı bazarına çatmaq üçün düyü və başqa mallar aparan karvan ilə yola

düşür. Yolboyu səyyah qədim Muğanın, Şirvanın, Araz çayı və s. yaşayış məntəqələrinin coğrafiyası haqqında çox maraqlı tarixi-coğrafi məlumatlar toplayır. Hələ o vaxtlar Muğanın məşhur vilayət olması, dünyanın qədim şəhərlərindən birinin burada olmasını qeyd etmişdir. Muğan bölgəsində yerləşən qədim Beyləqan şəhərinin 1221-ci illərdə Monqol xanı Çingizin sərkərdələrinin qoşunlarına ciddi müqavimət göstərməsi həqiqətən Azərbaycanın, o cümlədən, Muğanın müasir tarixi coğrafiyası, onun formalaşma dinamikası haqqında mühüm məlumatlar olduqca gərəklidir. H.Şirvani göstərir ki, Şamaxı nəinki Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın qədim və tanınmış şəhərlərindən biridir. Şəhər eramızdan əvvəl III əsrdə salınmış və eramızın VII-VI-II əsrlərində dağılmışdır. Eramızın II əsridə yaşamış məşhur klassik coğrafiyasünas Klavdi Ptolomey qədim Albaniyanın şəhərləri sırasında Mamekəya və yaxud Kamaxəya şəhərlərinin də adlarını çəkir.

Ümumiyyətlə, H.Şirvaninin qədim dünya coğrafiyasının öyrənilməsində, onun xəritələşməsində çox böyük tarixi məlumatları və xidmətləri olmuşdur. H.Z.Şirvaninin çoxtərəfli səyahət marşrutları Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Hind okeanı, Şri-Lanka, Şərqi Türkünstan, Turan və Afrika ölkələrini əhatə etmişdir. İlk dəfə olaraq H.Z.Şirvani Yer kürəsinin iqlim qurşaqları haqqındakı coğrafi təsnifat sistemi vermiş, müasir dünya iqliminin təsnifatının zonallıq prinsipinin formalaşma qanunauyğunluğunun əsasını qoymuşdur. O, dünyanı ilk dəfə 7 iqlim qurşağına bölmüşdür. Sonradan məşhur iqlimşünas və dünya iqliminin təsnifat coğrafiyasının banisi, Rusiya alimi B.Alısovon sayəsində 11 iqlim qurşağı ideyası formalaşdı.

Beləliklə, professor Nureddin Kərəmovun Azərbaycan klassik coğrafiyaçı səyyahı Hacı Zeynalabdin Şirvaninin çoxillik yaradıcılıq salnaməsinin, xüsusilə Yer kürəsi coğrafiyasının formalaşması qanunauyğunluğuna həsr etdiyi fundamental əsərləri bilavasitə Azərbaycan elminin, azərbaycanlı elmi klassiklərinin təbliğidir. Şirvani özünün tək coğrafiyaçı kimi yox, eyni zamanda tarixçi, etnoqraf, filosof, ədib və şair kimi dünya elmi ictimaiyyətində tanınmasında professor N.Kərəmovun xidmətləri danılmazdır.

N.Kərəmov əsas elmi-tədqiqatları Azərbaycanın (Böyük Qafqazın) landşaftlarına, fiziki coğrafiyasına və Azərbaycanın klassik səyyah və coğrafiyasünaslarına (Hacı Zeynalabdin Şirvani, Əbdül Rəşid Bakıvi, Abbasqulu ağa Bakıxanov və s.) həsr edilmişdir. Onun coğrafiyaçı kadrların hazırlanmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. N.Kərəmov ali məktəblər üçün "Azərbaycan SSR-in fiziki coğrafiyası" (B., 1959) dərsliyinin tərtibçilərindən biri olmuşdur.

Z.EMİNOV,
AMEA akademik Həsən Əliyev adına
Coğrafiya İnstitutunun direktoru,
coğrafiya elmləri doktoru,

H.HAQVERDİYEV,
İnstitutun coğrafi fikir tarixi
şöbəsinin müdiri, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru.